

BESZÁMOLÓ A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK PSZICHOLÓGIAI INDÍTÉKAI ÉS FÉKJEI KONFERENCIA ELŐADÁSAIRÓL

REPORT ON THE PRESENTATIONS OF THE CONFERENCE *THE PSYCHOLOGICAL MOTIVATIONS AND OBSTACLES TO SOCIAL CHANGE*

Kovács Mónika

PhD, egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Intézet, Budapest

kovacs.monika@ppk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A rendszerigazoló és rendszerkritikus társadalmi attitűdök dinamikája volt a témája annak a Magyar Tudományos Akadémián szervezett konferenciának, amely Hunyady György professzor 80. születésnapja alkalmából került megrendezésre. A konferencia előadói – reflektálva Hunyady György tavaly megjelent kötetére, amely a rendszerattitűdökkel kapcsolatos elméleti megközelítéseket, valamint az empirikus kutatási eredményeket összegzi – az igazságosság, rendszerigazolás, rendszerkritika fogalmait vizsgálták meg, egyrészt a jelen társadalmi kereteiben, másrészt a közeli és távoli múlt történelmi korszakaiban. A konferencia rámutatott arra, hogy szükség van az ilyen interdiszciplináris társadalomtudományi eszmecserékre annak mérlegelésére, hogy mikor hasznos és mikor nem a más társadalmi valóságban fogant fogalmak alkalmazása a rendszerattitűdök kutatásában.

ABSTRACT

The dynamics of system-justifying and system-critical social attitudes was the topic of a conference organised at the Hungarian Academy of Sciences on the occasion of the 80th birthday of Professor György Hunyady. Reflecting on György Hunyady's volume published last year, which summarises theoretical approaches and empirical research findings on system attitudes, the speakers examined the concepts of justice, system justification and system critique in the social context of the present as well as in the historical periods of the recent and distant past. The conference pointed to the need for such interdisciplinary social science discussions in considering when it is useful and when it is not to apply concepts conceived in other social realities to the study of system attitudes.

Kulcsszavak: rendszerattitűdök, rendszerigazolás, kontraszelekció, észlelt igazságosság, tanult tehetetlenség

Keywords: system attitudes, system justification, counter selection, sense of justice, learned helplessness

2022 szeptemberében az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya és Pszichológiai Tudományos Bizottsága az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Karával közösen tudományos ülést rendezett a nyolcvanéves Hunyady György professzor tiszteletére. Az ünnepi konferencia két szempontból is rendhagyó volt, egyrészt interdiszciplinaritása miatt, aminek oka elsősorban a Hunyady-életmű fókuszában álló jelentörténeti szociálpszichológia többes – történeti, szociológiai és pszichológiai – kötődése volt, de az összes résztvevő számára értékes tanulságokkal és inspirációval szolgált. Másrészt rendhagyó volt a tudományos találkozó azért is, mert az ilyenkor megszokott visszatekintő, és az ünnepekt munkásságát elemző és méltató köszöntések helyett az előadások mindegyike Hunyady professzor friss, 2021-ben publikált *Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban* című könyvére reflektált. Így inkább egy tematikus szakmai eszmecserére mint nosztalgikus időutazásra került sor. Különböző területen munkálkodó pályatársak, kollégák és tanítványok kapcsolódtak be a közös gondolkodásba arról, milyen fogalmakkal érdemes vizsgálni a mai magyar társadalomban a rendszerattitűdöket, miként következnek ezek a történeti tapasztalatokból, milyen következményeik vannak ezen attitűdöknek a pszichológiai jólétre, és milyen esélyei vannak a társadalmi reformoknak vagy változásoknak a közeli és távoli jövőben. A konferencia egyúttal a Faragó Klára, Düll Andrea és Nguyen Luu Lan Anh szerkesztésében, az Akadémiai Kiadó gondozásában azonos címmel megjelent kötet bemutatója is volt.

Érdekes – történeti és társadalomtudományi – kérdés, hogy miért bizonyult annyira inspirálónak az elmúlt évtizedekben a kortárs nyugati szociálpszichológusok számára a rendszerigazolás – először John T. Jost és Mahzarin Banaji 1994-ben publikált – az észak-amerikai társadalmi kontextusban fogant fogalma. Az, hogy az emberek törekszenek a valóságot kiszámíthatónak és kontrollálhatónak érzékelni, valamint, hogy ehhez értelmezési sémákat – ideológiákat – kínálnak számukra a domináns, legtöbb gazdasági és kulturális hatalommal rendelkező csoportok, amelyek elfogadására valamelyest a hátrányos helyzetű csoportok tagjai is hajlamosak lesznek, ezzel mintegy „cinkossá” válva saját hátrányos helyzetük fenntartásában, nem volt már a múlt század végén sem eget rengető újdonság még a diszciplína szűkebb keretei között sem, nemhogy a politikai filozófia és tágabb társadalomtudományi gondolkodás számára. Valószínűleg nem véletlen az sem, hogy a legitimáló mítosz és a rendszerigazolás fogalmak szinte egyszerre jelentek meg az amerikai szociálpszichológiában, keretet adva a meritokrácia kritikátlan elfogadásával szemben gyanakvó, a társadalmat az egyenlőbb esélyek biztosítása felé elmozdítani vágyó és ennek lehetőségével kapcsolatban alapvetően optimista *Zeitgeist* számára. Mind a rendszerigazolás elmélete, mind a legitimáló mítosz fogalmát bevezető szociális dominancia elmélet (Sidanius–Pratto, 1993) az egyenlőség felé való fejlődés kerékkötőjeként azonosították a meritokrácia illúziójának kritikátlan elfogadását.

A jelenség egyéni pszichológiai oldalát vizsgálva a szerzők arra az ellentmondásra is felhívták a figyelmet, hogy a társadalmi identitás elmélet által mindenre jellemzőnek tartott önfelnagyítás, önigazolás és saját csoportpreferencia-igények ellentmondásba keveredhetnek egymással a társadalom kevesebb státussal rendelkező csoportjainak tagjai esetében, ami úgy oldható fel, ha maguk is belsővé teszik a domináns csoport státuszának kiérdemelt mivoltáról alkotott elképzeléseket. Ezek a reprezentációk aztán megjelennek például a különböző csoportok kompetenciájáról, melegszívűségéről és moralitásáról alkotott konszenzuálisan elfogadott sztereotípiákban (Fiske et al., 2002). A rendszerigazolás-elmélet talán legmeglepőbb hipotézise annak feltételezése volt, hogy minél rosszabb valakinek a helyzete az adott elosztási hierarchiában, annál nagyobb erőfeszítést fog tenni a hierarchia igazolására, hogy áthidalja a szakadékot saját helyzete és a társadalmi javak kiérdemelt mivoltának feltételezése között. Úgy tűnik, a rendszerigazolás fogalma jól kifejezte a kortárs társadalomtudósok rácsodálkozását – és rosszalását – arra a jelenségre, hogy az emberek jobban érzik magukat a kontroll és kiszámíthatóság illúzióját melengetve, mint a kontrollvesztés és tehetetlenségérzet realitásában, amit Robert K. Merton elemzése az anomikus társadalmak elviselhetetlenségéről már régen megelőlegezett.

Pár évtized alatt az amerikai optimizmus ugyan elillant, a rendszerigazolás elmélet azonban intézményesült, és egyszerű értelmezési sémaként manapság legalább annyit alkalmaznak a szociálpszichológusok, mint korábban az „igazságos világba vetett hit” fogalmát vagy éppen a kognitív disszonancia redukció feltételezését. Az amerikai társadalom mindeközben messze került a pár évtizeddel ezelőtti langyos elégedettség állapotától, megerősödtek a meritokráciát a domináns csoport által terjesztett megtévesztő illúzióként bemutató kritikai hangok és mozgalmak az egyik, valamint a Donald Trumpot hatalomra juttató, retorikájában elitellenes populizmus a másik oldalon. Bár a szociálpszichológiai kutatások még rendre megtalálják az elit amerikai egyetemeken tanuló hallgatók között az optimista rendszerigazolókat, a mai amerikai társadalom légköre kevésbé hasonlít arra, amelyben a rendszerigazolás-elmélet oly felkapottá vált az 1990-es években. Ha az amerikai és más, populista politikusokat hatalomra segítő, nyugati társadalmak a rendszerigazolás-elméletnél jobban működő megközelítést keresnek, akkor sokat tanulhat(ná)nak a rendszerigazolás hiányát évtizedek óta firtató közép-európai elemzésekből.

Lengyelországban és Magyarországon a kutatók ugyanis jellemzően inkább arra kerestek magyarázatot az elmúlt évtizedekben, miként képes megférni a fennálló hierarchia konszenzuális kritikája – például a kontraszelekció mint alapmechanizmus feltételezése révén (lásd Hunyady, 2021) – a rendszer stabilitásával, a tanult tehetetlenség és az alternatíva észlelt hiánya révén. Különösen tanulságos ebből a szempontból Aleksandra Cichocka és munkatársainak (2017) azon – empirikusan is alátámasztott – feltételezése, hogy a társadalmi javak igazságosabb

elosztásáért indított társadalmi – tüntetés, sztrájk, petíció formájában megnyilvánuló – aktivizmushoz szükséges a rendszerkritika és rendszerigazolás közepes szintje. Ezek valamelyikének hiányában ugyanis vagy – a posztkommunista országokban nem igazán létező – kritikátlan rendszerigazolás, vagy a tehetetlenség és politikai apátia lesz úrrá az embereken, de paradox módon ez utóbbi is hozzájárul a „rendszer” fennmaradásához.

A szerzők (Cichocka–Jost, 2014) – feltételezve, hogy a rendszerigazolás és kiszámíthatóság vágya mindenkiben munkál – azt a hipotézist fogalmazták meg, hogy ezen posztkommunista országokban a rendszerigazolást teljesen elutasítók más rendszerek igazolásával elégitik ki ezeket a szükségleteket – ez lehet az egyik oka például a nyugat-európaihoz képest magasabb EU-támogatottságnak. Ezen felül a rendszer reformálhatóságában való bizalom hiánya és az észlelt kontroll hiánya a posztkommunista országokra jellemző – Magyarországon különösen az elmúlt évtizedben felerősödött – elvándorlás egyik legfontosabb pszichológia motivációja is lehet. Ezekből az országokból jellemzően az egyenlőbbként és meritokratikusabbnak észlelt országokba igyekeznek kivándorolni az emberek – vagy legalább elősegíteni a következő generáció mobilitását ezekbe az országokba –, ezzel mintegy megelőlegezve a rendszerigazolást egy másik rendszer számára. Henri Tajfel, aki maga is Nagy-Britanniában élő lengyel emigráns volt, már fél évszázada úgy látta, hogy abban az esetben, ha a csoporthatárok átjárhatónak látszanak, az alacsony státusú csoporttagságtól való megszabadulás legkevésbé költséges útja nem a csoportok közötti hierarchikus viszonyok megváltoztatásának költséges és kockázatos radikális kísérlete, hanem az egyéni mobilitás.

A történelmi tapasztalat is szerepet játszhat az egyéni mobilitás *versus* társadalmi változtatásra való törekvés közötti döntés meghozásában. Többé vagy kevésbé balul elsült rendszerváltoztatások történelmi emlékével nem csoda, hogy a posztkommunista országok lakói talán kevésbé bíznak a radikális változtatásokban, mint a nyugati országok különböző ügyekért lelkesedő fiataljai. Ráadásul, az elitellenes radikális retorika az elmúlt évtizedekben a jobboldali populizmus bevett eszköze lett, amely a rendszerkritikát nem reformra, hanem a demokratikus rendszer felszámolására használja, és időnként akár puccskísérletekhez is vezet, ahogy azt nemrég az USA-ban és Brazíliában láthattuk. Mind a rendszerigazolásnak, mind a rendszerkritikának csak az adott rendszer keretein belül van értelme: amennyiben az egyén egyéni mobilitás révén kilép a rendszerből, ezzel kifejezi a reformálás reményének hiányát, amennyiben pedig egy politikai erő a demokratikus rend megdöntésére buzdítja híveit, az nem tekinthető már rendszerkritikának, hanem egy másik – nem demokratikus – rendszer kialakítására tett kísérletnek.

A konferencia során Örkény Antal az igazságosság percepcióját vizsgálva mutatott rá arra a fontos tanulságra, hogy más eredményre vezet, ha egyéni szinten vizsgáljuk, mit tartanak az emberek igazságosnak, és milyen igazságossági elveket alkalmaznak – például egyenlőség, avagy a meritokráciát feltételező

„érdem” – konkrét hétköznapi helyzetekben, és az, hogy általában igazságosnak tartják-e a társadalmi hierarchiát. Ráadásul, a politikai szereplők – például a kormány különféle kampányok révén – a maguk ideológiai keretének propagálásával, értelmezési keretek sulykolásával, befolyásolják vagy befolyásolni igyekeznek, hogy mit tartsanak az emberek elfogadhatónak és miért (például a menekültek befogadásával kapcsolatban). Örkény Antal szerint tehát érdemes a rendszerigazolást az egyén által konkrét helyzetekre alkalmazott igazságossági elvek és ezek különböző kombinációja, a politikai preferenciák – kormánypárti szavazók hajlamosabbak lesznek rózsaszín szemüveg viselésére, mint az ellenzékiek – és a politikai propaganda/keretezés háromszögében vizsgálni ahhoz, hogy megértsük, hogy az embereket mennyire zavarja például a társadalmi igazságtalanság, és hogy egyáltalán, hogyan döntenek egyes helyzetek igazságos vagy igazságtalan mivoltáról. A társadalmi rendszer/hierarchia igazságosságáról vagy igazságtalanságáról általában alkotott vélekedések nem feltétlenül állnak összhangban azzal, ahogy az emberek a hétköznapi helyzetekben felmerülő igazságosságot vagy igazságtalanságot mérlegelik, valamint azzal, hogy miként vélekednek a társadalmi pozíciók kiérdemelt, avagy éppen nem kiérdemelt mivoltáról, ahogy azt Hunyady professzor a kontraszelekciót feltételező közvélekedésekkel kapcsolatban bemutatta. Örkény Antal a vitában – hivatkozva John Rawls *jól berendezett társadalom* fogalmára – azt is hangsúlyozta, hogy a társadalomtudományoknak egyik funkciója éppen az lehet, hogy a polgárokat az igazságossági elvek alapos átgondolására, megvitatására és közös értelmezésére „szocializálhatják”, hogy közösen döntsenek arról, hogy mitől lesz egy társadalom jól berendezett.

Ehhez kapcsolható Pléh Csaba azon felvetése, hogy alapvetően más lehet az értékelés eredménye attól függően, hogy az emberek hétköznapi percepciója az államra vagy a társadalomra vonatkozik-e, amikor a rendszerről gondolkodnak. Csepeli György úgy fogalmazott előadásában, hogy a társadalmi rendszerhez való viszony nem pusztán attitűdtárgy – amint azt a rendszerigazolás mérésére létrehozott skála méri –, hanem sok-sok attitűdöt összekapcsoló fókuszpont. További kérdés lehet, hogyan viszonyul az észlelt és tapasztalt igazságosság általában a rendszerigazoláshoz, egyáltalán van-e köze ahhoz, avagy a rendszerigazolás inkább egy – elfogadó vagy elutasító – általános érzelmi válasz a fennálló társadalmi viszonyokkal kapcsolatban.

Hadarics Márton és Kovács Judit is a rendszerigazolás palliatív – fájdalomcsillapító – funkcióját tárgyalták. Ebben az értelemben a rendszerigazolás egy érzelmközpontú megküzdési stratégiának tekinthető, annak minden előnyével – magasabb szubjektív jóllét – és hátrányával – valóság tagadása – együtt. Nem különösebben meglepő eredmény a társadalmilag sikeres emberek esetében, akik valószínűleg kiérdemeltnek gondolják saját sikerüket, azonban a kutatási eredmények szerint a magas rendszerigazolás együtt jár a szubjektív jólléttel az alacsonyabb státusúak esetében is.

Hadarics Márton a *European Social Survey* adatai alapján mutatta be, hogy a nagyobb fokú rendszerigazolás ilyen valóságtagadó stratégiának tekinthető, aminek különösen akkor van erős palliatív szerepe, amikor a valóság tagadásához nagyobb erőfeszítésre van szükség, azaz minél negatívabb az objektív valóság. Hadarics elemzése szerint, mivel a demokratikusabb országokban magasabb az étellel való elégedettség, minél nagyobb egy adott országban a demokráciadeficit az objektív – demokrácia barométer index, PISA-eredmények – mutatók alapján, annál erősebb a rendszerigazolás palliatív hatása a szubjektív jóllét tekintetében. Ugyanakkor, az előadó arra is felhívta a figyelmet, hogy érdemes figyelembe vennünk a politikai kommunikáció hatását is, ugyanis a rendszerigazolás együtt jár a rendszerbe vetett bizalommal, tehát a rendszerigazolók valószínűleg sokkal fogékonyabbak a kormány részéről érkező propagandára, és ez is magyarázhatja az összefüggést a rendszerigazolás és a szubjektív jóllét között. Annak megállapítása, hogy valóban az észlelt valóság hártásáról/tagadásáról vagy inkább más, az objektív mutatókhoz képest pozitívabb észleletről van szó, további kutatásokat igényel.

Kovács Judit előadásában arról beszélt, hogy a nemi szerepelvárások közvetítésével a nemek közötti társadalmi szintű egyenlőtlenség és ennek igazolása támpontként szolgál az interperszonális kapcsolatokban, létrehozva ezen egyenlőtlenség elfogadását és elvárását. A társadalmi és személyes szint között tehát egy folyamatos reciprocitás van, a személyes viszonyokban megjelenő egyenlőtlenség megerősíti a társadalmi szintű egyenlőtlenséget, a társadalomban széles körben elfogadott hiedelmek pedig elfogadhatónak tüntetik fel a személyes kapcsolatokban az egyenlőtlenséget, és időnként az erőszakos vagy kizsákmányoló viszonyokat is. Az előadó ugyanakkor úgy fogalmazott, hogy a közösen elfogadott valóságértelmezésnek és a kontrollérzetnek – vagy illúziójának – pozitív hatása is van, ez magyarázhatja a Hadarics által is tárgyalt magasabb szubjektív jóllétet. A jól működő és demokratikus rendszerekben – és interperszonális kapcsolatokban – az igazságosság feltételezése motiváló erővel bír, azonban egy nagyon igazságtalan és kizsákmányoló helyzetben a fennálló igazságtalan rendszert stabilizálja.

Berkics Mihály, Nguyen Luu Lan Anh és Krekó Péter a fennálló rendszert kritizáló narratívákat tárgyalták, amelyeknek szerepük lehet a rendszerigazoló narratívák megkérdőjelezésében, de akár éppen a mellettük való elköteleződés megerősítésében is. Berkics az evolúciós pszichológiai nézőpontot hangsúlyozva – és az egyenlőtlenséget elkerülhetetlennek tételezve – amellet érvelt, hogy a szociálpszichológusok egyetlen feladata a fennálló állapotok pusztja leírása, míg Nguyen Luu Lan Anh éppen az ellenkező álláspontot foglalta el, amikor azt hangsúlyozta, hogy kritikai társadalomtudományok képesek láthatóvá és hallhatóvá tenni azokat a társadalmi tapasztalatokat, amelyek azoknak a kisebbségi vagy alacsonyabb státusúnak tekintett csoportokhoz tartozó emberek tapasztalatai, akiknek nincs elég hatalmuk ahhoz, hogy különben megjelenjenek a társadalmi diskurzusokban.

Ezen tapasztalatok és nézőpontok bemutatása kikezdheti a kiérdemeltség mítoszát azáltal, hogy rámutat arra, hogy a társadalmi státusból fakadó előnyök révén nemcsak a magas státusúak hatalmi pozíciója hajlamos újratermelődni, különösebb egyéni tehetség vagy rátermettség nélkül is, hanem a hátrányos helyzetűek gyakran nem igyekezet és képességek hiányából fakadóan vannak és maradnak alacsonyabb státusúak. Ezek az *ellennarratívák* tehát kikezdik a meritokrácia illúzióját. Érdekes kérdés lenne megvizsgálni, hogy milyen hatásuk van az ilyen ellennarratíváknak a posztkommunista társadalmakban, ahol nem különösebben jellemző a meritokrácia feltételezése és a rendszerigazolás. Vajon ezekben a társadalmakban ezek az ellennarratívák tovább erősítik a kontraszelekció hiedelmét és a politikai apátiát, vagy van esély arra, hogy változtatásra ösztönözzenek?

A *mester narratívum* teljes elutasítása, ahogy a rendszerigazolás teljes elutasítása is, a fennálló rendszeren kívül is helyezheti az ilyen narratívákat, aminek lehet pozitív változtatásra ösztönző – például kisebbségek vagy nők emancipációja –, avagy destruktív hatása egyaránt. Krekó Péter szerint az összeesküvés-elméletek lehetnek ugyan ellennarratívák, avagy a hatalomból kiszorítottak rendszerkritikájának megnyilvánulásai – ahogy beszámolt egy huszonhat országot felölelő vizsgálatról, az a hiedelem, hogy a hatalmon levők visszaélnék a hatalmukkal, erősebb volt az ellenzéki pártokat preferálók között mindegyik országban –, de az összeesküvés-elméleteket gyakran éppen a hatalmon levők terjesztik, először a hatalomszerzés, majd hatalommegtartás céljából (például az antiszemita összeesküvés-elméletek történetileg gyakran szolgáltak ilyen célokat). Krekó saját kutatási eredményei szerint összeesküvés-elméletek mind az ellenzéki – inkább országon belüli szereplőkre vonatkozó –, mind a kormánypárti – inkább országon kívüli szereplőkre vonatkozó – szavazók között elterjedtek, csak tartalmukban különböznek, struktúrájukban és csoportkohéziót erősítő szerepükben nem. Ugyanakkor a hatalmon levők által terjesztett és támogatott összeesküvés-elméletek – a rendszerkritikát vélt külső ellenségek felé csatornázva – hozzájárulnak egyrészt, a kormánypártiak pozitív csoportidentitásához, másrészt, az általuk uralt nagyobb médiaelérés birtokában erősebb hatást tudnak kifejteni, mint a helyi kormányt és elitet kritizáló ellenzéki oldalon népszerű összeesküvés-elméletek. Az összeesküvés-elméletek tehát lehetnek olyan, a hatalmon levők által terjesztett ál-ellennarratívák, amelyek elitellenességük ellenére hierarchia- és rendszerfenntartó szerepet töltenek be.

A történeti összevetés – amelyet a konferencián hozzászóló történészek adtak hozzá az interdiszciplináris diskurzushoz – a rendszerigazolás és rendszerkritika új aspektusait helyezte előtérbe: (1) a rezsimek/rendszerek életciklusát és a különböző ciklusokban eltérő rendszerattitűdöket, (2) a bűnbakképzés és gyűlöletkeltés rendszerigazoló szerepét, (3) a történelem újraírásának felhasználását a rendszer igazolására, valamint (4) autokrata rendszerekben a rendszer élén álló vezér iránti rajongás szerepét a rendszer fennmaradásában.

Standeisky Éva és Romsics Ignác az 1989–1990-es fordulatot a 19–20. századi más fordulatokhoz és rendszerváltásokhoz hasonlították (1849–1867, 1919–1920, 1945–1947, illetve az 1956-os forradalom rövid életű rendszerváltási kísérlete), lényeges eltérésként emelve ki, hogy a legutóbbi rendszerváltásban nem volt külső hatalomnak tevőleges szerepe, sőt, éppen a külső hatalomtól való békés megszabadulás volt az egyik legfontosabb jellemzője, valamint az elitváltás – legalábbis 2010-ig – nem volt olyan radikális, mint például 1919 vagy 1947 után, amikor – ahogy Standeisky Éva fogalmazott – a társadalom szövetét teljesen szétroncsolták a változások. A korábbi rendszerváltásokra jellemzőnek látszik, hogy egy – gyakran véres – erőszakos kezdet után, előbb-utóbb sor került a társadalmi kiegyezésre, majd egy konszolidációs időszak után – gyakran megint csak külső tényezők hatására – a rendszer felbomlására.

Ezek a történeti analógiák azt mutatják, hogy szinte szükségszerűnek tűnik, hogy a társadalom előbb-utóbb beletörődik a ráerőltetett uralmi rendszerbe, ezzel a beletörődéssel párhuzamosan vagy azt elősegítendő ugyanakkor a hatalmon levők is engedményeket tesznek a korábbi „elleneségek” irányába a konszolidációs időszakban, ilyenkor lehet a legmagasabb szinten a rendszerigazolás. Romsics Ignác ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1989–1990-es rendszerváltást húsz évvel követő Nemzeti Együttműködés Rendszere (NER) egyelőre inkább az új rendszerek minden eszközzel való erőszakos születésének időszakára jellemző tüneteket mutatja, a hatalmon levők nem kínálnak a konszolidációra jellemző megbékélési gesztusokat az „ellenfelek” számára. Ez lehet az oka a Hunyady professzor kutatásaiban is kimutatott aránylag alacsony fokú rendszerigazolásnak. Ugyanakkor, a szociálpszichológusok által *tanult tehetetlenség*nek nevezett jelenség – aminek részben a Standeisky Éva által nyomorúságosnak nevezett történeti tapasztalatok a demokratikus átalakulás lehetőségéről is alapját képezik – ahhoz vezet, hogy a társadalom annak ellenére is beletörődik a rendszerbe, hogy nem különösebben észleli ideálisnak a helyzetét, azaz a rendszerkritika erőtlen hőbörgésként és rossz társadalmi közérzetként jelenik csak meg, nem képes a rendszert – az uralmon levőket – a reformok irányába kényszeríteni, és így az sem igyekszik – akár saját egyeduralmát is korlátozó – kiegyezést, megbékélést és kompromisszumokat keresni.

Pók Attila szerint az uralmon levők a rendszerrel való elégedetlenséget nemcsak a konszolidáció irányába tett reformokkal kezelhetik, sokkal kisebb költséggel jár reformok helyett a társadalmi frusztrációt belső és külső csoportok irányába csatornázni, ami ún. bűnbakképző ideológiák kialakításához, propagálásához és akár gyűlöletkampányokhoz és kisebbségi csoportok elleni erőszakhoz is vezethet. Bár Pók szerint a politikai erőszak időnként pozitív változásokat is eredményez – például a női emancipációért harcoló szüfrazettek esetében –, gyakran éppen stabilizálja – legalábbis időlegesen – a fennálló rendszert a problémák okainak rendszeren kívüli szereplőkre való hárításával. Ahogy Klaniczay

Gábor rávilágított, a bűnbakképzés már a középkorban is bevett módszer volt a negatív személyes és társadalmi eredmények „magyarázatára”, célpontjaivá pedig az éppen aktuális „ellenségek” váltak: pogányok, leprások, eretnekek, hitetlenek, zsidók és nők, azaz „boszorkányok”. A bűnbakképző ideológia terjesztői pedig éppúgy élvezték a hatalmon lévők támogatását, mint a manapság a hasonló tömegkommunikációs kampányok és a nyilvánosság egyéb szereplői. Ráadásul, Klaniczay szerint a modern társadalomban a történelem maga is az uralmon levők kényének és kedvének megfelelően válik átértelmezhetővé. Az ún. *public history* – a közvélemény történelemről való gondolkodása – a tudományosság helyett a rendszerigazolást is szolgálhatja akkor, ha az uralmon levők hamis és manipulált történelemolvasatukat képesek a történészekkel szemben érvényre juttatni a közgondolkodásban.

Az autokratikus rendszerekre jellemző a nagy hierarchikus távolság még az uralkodó eliten belüli is, és a rendszer gyakran kiemelt szerepet biztosít a rendszer élén álló – karizmatikus tulajdonságokkal felruházott – vezérnek. Pók Attila azt a gondolatot vetette fel, hogy a vezér iránti vakhit – vagy „értelemsüketség” – önmagában is rendszerigazoló funkciójú, hiszen ez a hit feltétel nélküli lojalitáshoz vezet nemcsak a vezér, de annak a rendszere iránt is. Klaniczay szerint ez a jelenség nagyon hasonló a középkorban a még élő személyek iránti megnyilvánuló szent kultuszokhoz. Éppen ezért a rendszerigazolást és rendszerkritikát nem érdemes a rendszer többi olyan tényezője nélkül vizsgálni, mint magának a rendszernek az életciklusa, a rendszerkritikát más irányba csatornázó bűnbakképzés, gyűlölet és történelemhamisítás, valamint a vezér iránti vakhit és lojalitás.

Hunyady professzor a vitában azt is hozzátette, hogy a vezérbe vetett hit, a bűnbakok iránti gyűlölet mellett azt is figyelembe kell venni, hogy egyáltalán van-e alternatívája a rendszernek, azaz közkézen forognak-e olyan utópiák, amelyek alternatívát kínálnak a fennálló rendszerhez képest, és ezen utópiák megvalósítása mennyire látszik elérhetőnek. Ezek az utópiák sarkallhatnak progresszívabb irányba való elmozdulásra, de sokszor egy elképzelt aranykorba való visszajutás délibábját jelenítik meg, amire számtalan formában találhatunk történeti és jelenkori példákat a populista politikusok kampányaiban vagy akár az orosz háború melletti propagandában. A remény – alternatíva elképzelhetősége és megvalósíthatósága – lesz tehát az a tényező, amely meghatározza, hogy az elégedetlenség az uralmon levők irányába fordul-e, vagy – remény híján – csak csendesen parázslik a társadalomban, és a rendszerbe való beletörődésre vagy – amennyiben lehetséges – az abból való kilépésre, az ország elhagyására motivál majd.

A történeti kitekintés után a konferencia utolsó részében visszakanyarodott az alkalmazott szociálpszichológia felé, azt vizsgálva, hogy milyen következményei vannak a rendszerigazolásnak, illetve a rendszerrel szembeni szkepszisnek a társadalmi viselkedésre. Faragó Klára szervezeti viselkedéssel hozta kapcsolatba a rendszerigazolást, hivatkozva a korábban is említett összefüggésre, hogy

a rendszer változtathatóságába vetett bizalom – azaz a rendszerigazolás és rendszerkritika egyensúlya – feltétele az állampolgári – vagy szűkebb szervezeti – véleménynyilvánításnak. Ideális esetben az emberek bíznak a pozitív változtatás lehetőségében, és ezért készek vállalni a véleménynyilvánítással járó kockázatot, ami megerősíti őket saját kompetenciaérzetükben, és hozzájárul a szervezet jobb működéséhez. A demokratikus rendszerekben a szervezet iránti bizalom magasabb rendszerigazolással, de magasabb véleménynyilvánítási készséggel és szerepvállalással is jár. Ugyanakkor a véleménynyilvánítás hiánya – akár túl magas fokú rendszerigazolás, akár túl nagy kockázat vagy túl alacsony hatékonyság percepciója következtében – fenntartja a diszfunkcionális rendszert még akkor is, ha azzal az emberek túlnyomó többsége nem elégedett.

Faragó Klára kvantitatív eredményei megerősítették azt a feltételezést, hogy azok, akik rendszerigazolóbba a saját munkahelyüket illetően, inkább értenek egyet a véleménynyilvánítás fontosságával, és elégedettebbek is a karrierjükkel. Azonban kvalitatív kutatásából az derült ki, hogy sok megkérdezettnek volt negatív tapasztalata a véleménynyilvánításról és – a munkatársaik támogatásának észlelt hiánya miatt – nagyon kockázatosnak tartják azt. Ahogy Kovács Judit hozzászólásában szellemesen megfogalmazta, nem a rendszerigazolással van – vagy lehet – a baj, hanem a rendszerrel. Amennyiben egy rendszernek hiányzik a morális alapja, és mindenki tudja, hogy korrupt és diszfunkcionális, akkor nem lehet nyugodt szívvel és lelkiismerettel igazolni annak fennmaradását, ugyanakkor a konstruktív rendszerkritika is túl nagy kockázat – és alacsony hatékonyság – észlelésével jár. Ilyenkor az elhárításhoz hasonló stratégiák alkalmazásával kompenzálhatják az emberek a kontroll hiányát, és bár saját önképük az, hogy ők készek elmondani a véleményüket, a valóságban ez nem így van. Ez eredményezi azt, hogy a megkérdezettek jellemzően inkonzisztensen és ambivalensen viszonyultak mind a munkahelyükhöz mint rendszerhez, mind a véleménynyilvánításhoz.

Fülöp Márta kutatásai is hasonló dinamikát tártak fel a verseny igazságos mivoltával, illetve az észlelt kontraszelekció következményeivel kapcsolatban. Ideális esetben a verseny világos és konszenzuálisan elfogadott kritériumok szerint és igazságos elbírálás mentén zajlik, ami motiváló lehet az egyén és hasznos a társadalom számára, biztosítva, hogy a legkompetensebb emberek és a legkiválóbb produktumok kapják a támogatást, ami hozzájárul a társadalom jólétéhez és fejlődéséhez. Az igazságtalan verseny, azaz a kontraszelekció, amikor a kiválasztás alapja nem a tehetség és kompetencia, hanem más szempont – például a hatalmon levőkkel való jó kapcsolat vagy egyenesen a szolgálatteljesítés –, nemcsak a társadalom számára kártékony, hiszen nem a legkompetensebb és legtehetségesebb emberek kapnak lehetőséget és támogatást, ami megrekeszti a társadalmi fejlődést, hanem az igazságtalan versenyben alulmaradó tehetségeket is elkedvetleníti, akár pszichikusan és szomatikusan is megbetegíti. Fülöp Márta vezető értelmiségiekkel és sportolókkal végzett kutatása éppen azt az eredményt hozta,

hogy a tehetséges és kompetens embereket inspirálja az igazságos verseny, ám komoly pszichés és szomatikus tüneteket okozott náluk, amikor azzal szembesültek, hogy igazságtalanul háttérbe szorították őket.

A reprezentatív kvantitatív kutatás eredménye pedig azt mutatta, hogy minél több, minél mélyebb tapasztalata volt valakinek az igazságtalan versennyel kapcsolatban, annál jellemzőbb volt rá, hogy ő is csaláshoz folyamodott versenyhelyzetben, és minél több csalást tapasztalt, annál inkább volt jellemző rá az irigység is. Ugyanakkor a verseny igazságtalan mivoltával való tapasztalat a nagyobb mintában nem mutatott összefüggést a pszichés és szomatikus tünetekkel, amit az előadó azzal magyarázott, hogy akkor vált ki az emberekből erősebb reakciót az igazságtalanság tapasztalata, ha alapvetően bíznak a verseny meritokratikus mivoltában, azaz, ahol magasabb a rendszerigazolás, mint a nyugat-európai demokratikus országokban. Magyarországon az alacsony rendszerigazolási hajlam azzal járhat, hogy az emberek nem is számítanak arra, hogy a rendszer igazságosan működik, ahogy Hunyady professzor kutatásai is rámutattak, itt a kontraszelekció feltételezése az általános, az embereket tehát nem is lepi különösebben meg, nem kelt bennük változtatásra ösztönző felháborodást, amikor igazságtalan versenyben alulmaradnak. Ugyanakkor ez is lehet az oka annak az országon kívülre irányuló társadalmi mobilitásnak, amelynek révén a tehetséges és törekvő fiatal emberek – ha tehetik – inkább azt választják, hogy meritokratikusabb rendszerekben méretessék meg magukat, mint hogy itt váljanak a kontraszelekció áldozataivá.

Szabó Éva a tanári kiégést vizsgálta, kutatásának legfontosabb tanulsága az volt, hogy a kiégés a rossz rendszer és a rendszer felett gyakorolt alacsony fokú kontroll együttes eredménye. Nagyon meggyőzően mutatta be adatai alapján, hogy a tanárok a rendszerszintű problémákat érzékelték a legsúlyosabbnak – például túlterheltség, alulfizettség, támogatás hiánya stb. –, ráadásul ezekkel kapcsolatban volt a legkisebb kontrollérzetük. Az érzékelt probléma súlyossága és az észlelt kontrollérzet szintje együttesen jósolta meg a magas fokú kiégést; minél kisebb kontrollérzettel rendelkezett ugyanis valaki egy problémával – vezetés, kollégák, diákok, személyes kimerülés, rendszerszintű problémák – kapcsolatban, annál nagyobb volt esetében a kiégés. Az előadó szerint tehát a tanári kiégés egy olyan implicit viselkedésként fogható fel, amely azt jelzi, hogy a rendszer olyan helyzet elé állítja a pedagógusokat, amelyet önerőből nem tudnak kezelni, mint a többi kihívást, és ennek felismerése vezethetett a tiltakozásokhoz és sztrájkokhoz – azaz a rendszerkritika nyilvános vállalásához – a tanárok részéről.

A rendszerigazolás és rendszerkritika a közösségi médiában is megfigyelhető, ezzel foglalkozott Ujhelyi Adrienn kutatása. A legnagyobb felhasználói aktivitást generáló oldalakon vizsgálta a reakciógombok segítségével kifejezett érzelmeket, illetve ezen érzelmek összefüggését a közösségi médiában tanúsított aktivitással, azaz azt, hogy mely érzelmek korrelálnak leginkább a kommenteléssel és megosztással? A legnagyobb aktivitást a düh generálta mind a kommentelés, mind

a megosztás tekintetében, míg a rácsodálkozás negatív összefüggést mutatott a közösségi médiában tanúsított aktivitással. Az előadó ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy a kiváltott érzelmek erősen függnek a hírek keretezésétől – ugyanaz a hír, amely egyik esetben sajnálkozást vált ki, de nem motivál cselekvésre, egy másik keretezésben dühöt indukálva megosztásra és kommentelésre motiválhat –, és ez különösen érzékennyé teszi a közösségi médiát a manipulációra. Az algoritmusok ún. *szűrőbuboréka* torzult valóságészleléshez vezethet, aminek következményeként saját véleményünket sokkal elterjedtebbnek tarthatjuk, mint amilyen az a valóságban, ugyanakkor a közösségi médiát mégsem a rendszerigazolás határozza meg, hiszen a leginkább aktivitásra sarkalló érzelem a düh és nem a boldogság és elégedettség. A kreált ellenségek, összeesküvés elméletek, bűnbakképzési ideológiák a hatalmon levőket is segíthetik, amennyiben híveik ezek fölött érzett „felháborodásukban” – és ezeket a közösségi médián saját maguk terjesztvén – még inkább megerősödnek a rendszer iránti elkötelezettségükben. Ahogy Kerekó Péter és Pók Attila is említette, a hatalmon levők által kreált és terjesztett összeesküvés-elméleteknek és külső vagy belső kisebbségi csoportokra irányuló bűnbakképző ideológiáknak pontosan ez a céljuk.

Hunyady professzor magyar közgondolkodásra vonatkozó kutatási programja rendszerváltozásokon keresztül volt képes követni a rendszerattitűdök alakulását, a társadalmi változások leképeződését az egyének rendszerre vonatkozó percepcióiban és a rendszer(ek) iránti attitűdjeiben. Kiss Paszkál ehhez kapcsolódott, amikor azt mutatta be előadásában, hogy érdemes az egyes generációkat külön-külön is vizsgálni érték- és politikai preferenciáik szempontjából. Az eltérő – globális és regionális – történelmi és kulturális tapasztalatok eltérő értékpreferenciákat eredményeznek a különböző generációk esetében, más tényezők mellett ezek is meghatározhatják, hogy valaki mennyire érzi magát otthonosan vagy otthontalanul egy adott rendszerben, mennyire lesz elégedett vagy éppen elégedetlen az uralkodó ideológiával vagy rezsimmel, azaz mennyire lesz rendszerkritikus vagy rendszerigazoló. Azt is érdemes szétválasztani, hogy sajátos, helyi értékválasztási/értékváltási trendekről van szó, vagy hasonló változások láthatók a többé vagy kevésbé hasonló történelmi tapasztalatú országok esetében. Természetesen a generációs hovatartozás csak az egyik lehetséges meghatározó, mégis, a társadalmi változások egyik motorjaként azonosítható a belépő, majd hatalomra kerülő új generációk értékrendjének megjelenése a társadalomban, így érdemes a rendszerkritika és rendszerváltoztatás egyik tényezőjeként is figyelembe venni a generációváltást, vagy ha a generációk határai nem is olyan élesek, akkor a megfigyelhető lassú változást.

Az előadó azt mutatta be a *European Value Study* keretében több évtizedig gyűjtött reprezentatív mintás adatokat felhasználva, hogy a rendszerváltás idején fiatal generáció értékrendje már 1990-ben is különbözött néhány dimenzióban az idősebb generáció értékrendjétől – például fontosabb volt számára az autonó-

mia, mint az előző generáció számára –, és hogy az idők során politikai preferenciájában egyre inkább a jobboldal irányába mozdult el. A generációs pártként induló, már több mint tizenkét éve hatalmon levő kormánypárt ilyen értelemben jól tükrözi generációja politikai preferenciáját. Érdekes kérdés, hogy a következő generáció vajon milyen irányú újítást és változást hoz majd, amikor elég hatalmat harcol ki magának, hogy saját – feltételezhetően eltérő – értékrendjét érvényesítse. Kende Anna kutatása is arra mutatott rá, hogy a jobboldali politikai preferenciájúak a legrendszerigazolóbb jelenleg Magyarországon, tehát feltételezhetjük, hogy ha erre lehetőség lesz, akkor a következő generáció, egy, a rendszerváltás előtt felnőtt generációhoz közelebbi, baloldali értékrend irányába fogja majd megváltoztatni a társadalmi attitűdöket.

Ahogy azt Csepeli György és Pléh Csaba hangsúlyozták, Hunyady professzor egész munkássága és legutóbbi monumentális, empirikus kutatások során alapuló monográfiája a Mérei Ferencsel kezdődő és Pataki Ferencsel, Erős Ferencsel és László Jánossal folytatódó magyar szociálpszichológiai hagyományba illeszkedik, amely történetileg vizsgálja nemcsak a magyar társadalmi közérzetet és közvélekedést, de ily módon ki is terjeszti a szociálpszichológia felségterületét a közvetlen interakcióban álló kis embercsoportokról a társadalom egészére. A más – többnyire eredetileg észak-amerikai – kulturális-társadalmi kontextusból érkező szociálpszichológiai fogalmakat és elméleteket nem erőlteti rá a magyar társadalmi attitűdök értelmezésére, hanem kritizálja vagy éppen újraértelmezi azokat.

Hunyady György életműve megkerülhetetlen a magyar társadalomról való gondolkodásban és a rendszerattitűdök kutatásában. Példa, inspiráció és kihívás nemcsak közvetlen tanítványai, hanem a még csak most eszmélő jövő generációk társadalomtudósai számára is. Erről tanúskodott a kerek születésnapot köszöntő neki tisztelgő kötet és az akadémiai konferencia.

IRODALOM

- Cichocka, A. – Górska, P. – Jost, J. T. et al. (2017): What Inverted U Can Do for Your Country: A Curvilinear Relationship between Confidence in the Social System and Political Engagement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 15, 5, 883–902. DOI: 10.1037/pspp0000168, <https://kar.kent.ac.uk/62400/1/Cichocka%20et%20al.%20What%20inverted%20U%20can%20do%20for%20your%20country.pdf>
- Cichocka, A. – Jost, J. T. (2014): Stripped of Illusions? Exploring System Justification Processes in Capitalist and Post-communist Societies. *International Journal of Psychology*, 49, 2, 6–29. DOI: 10.1002/ijop.12011, <https://core.ac.uk/download/pdf/20523932.pdf>
- Faragó K. – Düll A. – Nguyen Luu, L. A. (szerk.) (2022): *A társadalmi változások indítékai és fűkjei*. Budapest: Akadémia Kiadó
- Fiske, S. T. – Cuddy, A. J. C. – Glick, P. et al. (2002): A Model of (Often Mixed) Stereotype Content: Competence and Warmth Respectively Follow from Perceived Status and Competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878–902.

- Hunyady Gy. (2021): *Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban*. Debrecen: Debreceni Egyetem
- Jost, J. T. – Banaji, M. R. (1994): The Role of Stereotyping in System-Justification and the Production of False Consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33, 1, 1–27. DOI: 10.1111/j.2044-8309.1994.tb01008.x, https://www.researchgate.net/publication/229879819_The_Role_of_Stereotyping_in_System-Justification_and_the_Production_of_False_Consciousness
- Merton, R. K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. (ford. Balogh Z., Berényi G.) Budapest: Osiris Kiadó
- Sidanius, J. – Pratto, F. (1993): The Inevitability of Oppression and the Dynamics of Social Dominance. In: Sniderman, P. M. – Tetlock, Ph. E. – Carmines, E. G. (eds.): *Prejudice, Politics and the American Dilemma*. Stanford, CA: Stanford University Press, 173–211.
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1979): An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In: Austing, W. G. – Worchel, S. (eds.): *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole, 33–47.